

Wereldburgerschap als verzetsdaad

Kosmopolitisme en patriottisme bij Jan Fredrik Helmers

LOTTE JENSEN

Cosmopolitanism as resistance. Cosmopolitanism and patriotism in the work of Jan Fredrik Helmers

The Amsterdam poet Jan Fredrik Helmers (1767-1813) is best known for his influential national epic *De Hollandsche natie* (The Dutch nation, 1812). Yet, he also propagated cosmopolitanism. This article seeks to explain this paradoxical combination of patriotism and cosmopolitanism. First, the philosophical, religious and cultural background of Helmer's cosmopolitanism is analysed. His ideas were clearly influenced by Enlightenment thinkers, such as Wieland, Kant and Foster. Also, ideas of freemasonry resonated in his poems. Second, it is argued that actual political circumstances had a decisive impact on his thought. His cosmopolitanism can be interpreted as a protest against Napoleonic tyranny. At the same time growing French influence also posed a serious threat to the Dutch nation, which inspired patriotism in the poet.

Doorgaans associëren we de negentiende eeuw niet zozeer met het thema wereldburgerschap, maar veeleer met nationalisme. Het was immers de eeuw waarin het nationalisme hoogtij vierde en de helden van het vaderland verheerlijkt werden in de literatuur, schilder- en beeldhouwkunst. Toch was ook het wereldburgerschap een zeer populair thema, vooral aan het einde van de achttiende en begin van de negentiende eeuw. Dat is vooral te verklaren vanuit de invloed van het verlichtingsdenken, waarin gelijkheid en verdraagzaamheid prominente waarden werden. Met name tijdens en na de Franse Revolutie, mede gedragen door de leus 'vrijheid, gelijkheid, broederschap', was het wereldburgerschap een actueel onderwerp.

In het wetenschappelijke onderzoek naar kosmopolitisme is de meeste aandacht tot dusver uitgegaan naar Franse en Duitse verlichtingsdenkers, zoals Rousseau, Kant, Wieland en Fichte.¹ Veel minder aandacht is besteed aan Ne-

1 Zie het recente overzichtswerk van Andrea Albrecht, *Kosmopolitismus. Weltbürgerdiskurse in Literatur, Philosophie und Publizistik um 1800* (Berlin / New York 2004) en de daarin genoemde stand van zaken (9-15). Voorts: Irmtraud Sahmland, *Christoph Martin Wieland und die deutsche Nation. Zwischen Patriotismus, Kosmopolitismus und Griechentum* (Tübingen 1990); Klaus Hammacher, Richard Schottky und Wolfgang H. Schrader (Hg.), *Kosmopolitismus und Nationalidee*. Fichte-Studien Bd. 2 (Amsterdam / Atlanta 1990); Pauline Kleingeld, 'Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany', in: *Journal of the History of Ideas* 60 (1999) 3, 505-524. Michael Scrivener, *The Cosmopolitan Ideal in the Age of Revolution and Reaction 1776-1832* (London 2007).

derlandse schrijvers die zich rond 1800 als wereldburgers manifesteerden. Een systematisch overzicht van het kosmopolitische denken in Nederland ontbreekt althans. Wel is er de vuistdikke studie van André Hanou over de dichter en vrijmetselaar Johannes Kinker, getiteld *Sluiers van Isis* (1988). Hanou laat zien dat het wereldburgerschap een habitus voor Kinker was: het loopt als een rode draad door zijn werk.² Hij wijst ook op de belangstelling voor dit thema van onder meer de koopman-dichter O.C.F. Hoffham, redacteur van het tijdschrift *De Kosmopoliet, of waereldburger* (1776-1777), en de wijsgeer Paulus van Hemert, die in zijn *Lektuur by het ontbyt en de thetafel* (1804-1808) herhaaldelijk pleitte voor een kosmopolitische levenshouding.

In deze bijdrage wil ik de blik richten op de Amsterdamse schrijver en makelaar Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Helmers staat vooral bekend om zijn vaderlandslievende gedichten, zoals *De Hollandsche natie* uit 1812. Hij woonde en werkte zijn hele leven lang in Amsterdam en ook zijn liefde voor zijn geboortestad komt herhaaldelijk tot uitdrukking in zijn poëzie. Veel minder bekend is dat het wereldburgerschap eveneens een belangrijk motief in zijn oeuvre vormt. Rinus van Hattum besteedt er de nodige aandacht aan in zijn omvangrijke biografie van Helmers, waarin hij behalve een levensbeschrijving ook een thematische analyse van zijn oeuvre biedt. Behalve de geschiedenis, het vaderland, de religie en het ware dichterschap, wijst hij het wereldburgerschap als centraal onderwerp aan. Helmers' belangstelling voor deze thematiek komt ook tot uiting in de titel van de biografie: *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger*.³ Helmers was tegelijkertijd dichter van het vaderland én een verlicht kosmopoliet, zo laat Van Hattum overtuigend zien. In deze constatering ligt een spanningsveld besloten, want (stads-) en vaderlandsliefde lijken haaks op een vorm van wereldburgerschap te staan. Hoe valt Helmers' kosmopolitische houding te rijmen met zijn vaderlandsliefde en waar kwamen zijn kosmopolitische opvattingen vandaan?

Voor wat betreft Helmers' wereldburgerschap vormt Van Hattums biografie een uitstekend uitgangspunt, want hij illustreert zijn betoog met tal van behartigenswaardige opmerkingen over de religieuze en morele dimensies ervan. Hij is mijns inziens echter voorbij gegaan aan een aspect dat minstens zo bepalend was voor Helmers' invulling van het wereldburgerschap, namelijk de actuele politieke omstandigheden. En juist die kunnen, zo zal ik betogen, een verklaring bieden voor Helmers' paradoxale combinatie van vaderlandsliefde en kosmopolitisme.

² A.J.A.M. Hanou, *Sluiers van Isis. Johannes Kinker als voorvechter van de Verlichting in de vrijmetselarij en andere Nederlandse genootschappen, 1790-1845* (Deventer 1988, 2 dln). Zie met name dl. 2, 39-42. Voor het maçonnieke leven in de tweede helft van de negentiende eeuw is er de studie van Floor Meijer, *Vrijmetselaren en de stad Amsterdam, 1848-1906* (Amsterdam 2010).

³ M. van Hattum, *Jan Fredrik Helmers (1767-1813). Leven en werk van een Amsterdamse wereldburger* (Amsterdam 1996). Ik dank Rinus van Hattum voor zijn kritische lezing van dit artikel.

Helmers en het wereldburgerschap

Helmers' oeuvre kwam tot stand in de jaren 1787-1813, die tot de politiek turbulentste uit de Nederlandse geschiedenis behoren. Het bestaat uit redevoeringen, gedichten, een treurspel en een toneeltijdschrift. Veel teksten hebben een wijsgerig-historische inslag en vertolken typische verlichtingsidealen, zoals het primaat van de rede, wetenschappelijk vooruitgangdenken en deugdzaamheid als richtsnoer voor het menselijke bestaan. Daarnaast laten ze een duidelijke politieke betrokkenheid zien, zij het dat Helmers zich niet zozeer in de binnenlandse politieke twisten mengde, maar zich veeleer in algemene termen over de toestand van het vaderland uitsprak. Hij was noch uitgesproken orangistisch noch patriots, maar nam veeleer een verzoeningsgezinde houding aan: hij hamerde op het aambeeld van de algemene verdraagzaamheid en verwierp fanatieke tegenstellingen. Hij huldigde het ideaalbeeld van de oude Republiek en zag de eigentijdse ontwikkelingen met lede ogen aan.

Tegen de Verlichtingsidealen als zodanig had hij weinig bezwaar, maar inmenging van buitenaf was voor hem een gruwel. De toenemende invloed van de Fransen zag hij als een ernstige bedreiging voor de toekomst van zijn vaderland. Zo spreekt hij in 'De geest des kwaads' (1793) van een allesvernietigende kracht die door Europa raast en Nederland aan de rand van de afgrond heeft gebracht. Dit monster 'met drie afgrijsbre koppen' verblindt, aldus Helmers, het volk 'met tooverzang en poppen'.⁴ In 'Nederland in 1672 en 1678' gebruikt hij de omweg van de geschiedenis om zijn afkeer van de Fransen duidelijk te maken. Koning Lodewijk XIV, die in 1672 de Republiek met een overweldigende troepenmacht binnenviel, fungeert als de personificatie van al het kwaad. Stadhouder Willem III en Michiel de Ruyter worden daarentegen als de heldhaftige verdedigers van de vaderlandse trots gepresenteerd. Hun heldendaden kunnen troost bieden in een tijd waarin het vaderland ernstig onder druk staat:

Dus scheurt uit d'afgrond van het heden
Zich op het diepverbrijzeld hart;
En vindt alleen in 't glorierijk verleden
Een' balsem voor zijn zielesmart.⁵

Het Bataafse revolutiejaar 1795 beschouwt Helmers als het absolute dieptepunt van de vaderlandse geschiedenis. In de 'Lijkzang op het graf van Nederland, 1795' bezingt hij de definitieve ondergang van zijn vaderland: 'Ach Neêrland zonk voor eeuwig neêr'.⁶ Met weemoed blikt hij terug op betere tijden, waarbij hij de Bataafse Opstand en de Gouden Eeuw als historische hoogtepunten aanwijst.

4 Jan Fredrik Helmers, *De volledige werken* (Antwerpen 1844), dl. 1, 207-209.

5 Helmers, *De volledige werken*, dl. 1, 213.

6 Ibidem.

Afb. 1 Titelpagina van *Helmers' Gedichten, dl. 1*, Amsterdam 1809. Bijzondere collecties, Radboud Universiteit Nijmegen.

In de gedichten uit de jaren 1795-1813 is vaak dezelfde anti-Franse grondtoon te ontwaren, met als hoogtepunt zijn epische bejubeling van het vaderland, *De Hollandsche natie*. Dit gedicht staat bol van de anti-Franse toespelingen. Helmers werkte er meer dan tien jaar aan: al in 1802 droeg hij er delen uit voor in *Concordia et Libertate en Felix Meritis*.⁷ De centrale motieven in dit gedicht – de anti-Franse stemming, de teloorgang van het vaderland en de troostrijke herinnering aan een roemrijk verleden – zijn in feite kenmerkend voor zijn gehele poëtische oeuvre.

⁷ Van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 82, 86, 88. Voor een recente uitgave, zie J.F. Helmers, *De Hollandsche natie*. Editie Lotte Jensen. Met medewerking van Marinus van Hattum (Nijmegen 2009).

Het wereldburgerschap fungeert binnen deze sfeer van ontredde- ring en ver- val als een richtsnoer: het wordt als een hoopvol perspectief in bange tijden gepresenteerd. Het speelt in verschillende gedichten een rol, zoals in ‘De on- eindige volmaakbaarheid van de menselijke natuur’ (1801), ‘De drukkunst’ (1804) en ‘De bestemming van den mensch’ (1810). Het komt echter het meest uitgesproken naar voren in ‘De wereldburger’ uit 1805. Omdat dit gedicht een representatief beeld van Helmers’ opvattingen geeft, zal ik het als uitgangspunt nemen voor mijn beschouwing over Helmers’ kosmopolitisme.

Helmets schreef ‘De wereldburger’ tijdens de regeringsperiode van Schim- melpenninck (april 1805-juni 1806)⁸ en droeg het begin 1806 in verschillende Amsterdamse genootschappen voor, waaronder het Leesmuseum en Concor- dia et Libertate.⁹ Een fragment werd afgedrukt in het weekblad *De Ster* van 18 maart 1806, dus nog voor de komst van Lodewijk Napoleon.¹⁰ Het volledige gedicht verscheen voor het eerst in druk in 1809 in deel 1 van de tweedelige uitgave van Helmers’ *Gedichten*.¹¹

‘De wereldburger’ opent met een klacht op de verdwenen onafhankelijkheid van het vaderland. Met afgrijzen ziet de ik-figuur aan hoe de roem van zijn vaderland verloren is gegaan en hoe het aan kracht heeft ingeboet:

Ach! de onafhankelijkheid van Neerland is verdwenen!
 ’s Volks eerkroon ligt in ’t stof, ’s Lands roem heeft uitgeschenen:
 Een nacht stort op ons neêr, verdikt, verpest de lucht;
 De laatste troost in smart, de hoop zelfs is gevlugt...
 (...)
 De heilge zucht voor ’t land, waarin wij zijn geboren,
 Doet haar gewijde stem niet meer in Neerland hooren;
 Onze onafhankelijkheid is slechts een waterbel,
 Het Vaderland een naam, de vrijheidsliefde een spel.¹²

De ik-figuur beschouwt de huidige situatie als desastreus: er is slechts dorre, woeste leegte, terwijl de heilige zucht voor het vaderland niet meer hoorbaar is. Het land staat er zelfs zo slecht voor, dat de ik-figuur spreekt van ‘t sterf- lied van ’t verpletterd Nederland’.

Maar dan gebeurt er iets positiefs: vanuit een wolk komt een geest van zeer sterk licht en van goddelijke kracht tevoorschijn die de ik-figuur toespreekt. Hij houdt de ik-figuur voor dat hij op belangrijke momenten volkeren kracht heeft gegeven om boven zichzelf uit te stijgen; zo heeft hij ooit de Grieken een hogere veerkracht geschonken, waardoor zij in het rijk der kunsten heb- ben uitgemunt, en is hij opgetreden als beschermgeest van het vrije Nederland

8 Het is gedateerd 1805 en bewerkt in 1806. Zie Van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 89.

9 Zie Jan Fredrik Helmers, *Achttien redevoeringen (1792-1813)*. Met inleiding en aantekeningen door M. van Hattum (Amstelveen 1999) 10.

10 *De Ster* (18 maart 2006) 28-29.

11 J.F. Helmers, *Gedichten* (Amsterdam 1809-1810) dl.1, 43-61.

12 Helmers, *Gedichten*, dl.1, 43-44.

tijdens de Tachtigjarige Oorlog tegen Spanje. Hij geeft de ik-figuur het advies niet bij de pakken neer te zitten, ook al is het vaderland zo in verval geraakt, maar om een hoger doel na te streven:

Als Wereldburger zal uw geest veel hooger zweven;
 In geen' beperkten kring moet ge aan één volk meer kleven;
 Als burger van heel de aard' is u meer heil bereid;
 Breek, scheur den slagboom weg, die volk van volken scheidt.¹³

Na deze boodschap verdwijnt de geest weer in de nacht, maar de ik-figuur vraagt de muze om nieuwe inspiratie, opdat het beeld van de wereldburger hem opnieuw, en ditmaal scherper voor ogen kan komen te staan.

Deze goddelijke dichtinspiratie verschaft hem vervolgens inzicht in verleden, heden en toekomst. Ooit, zo schrijft de dichter, was de mens een woesteling, die slechts door dierlijke instincten voortgedreven werd. Deze mens kende het begrip vaderland nog niet. Toen de rede zijn intrede deed, ontstonden overal op de aarde maatschappijen. Toen de ene de andere volksstam ging bedreigen, kwam als het ware ook de wens op om de 'vaderlijke grond' te verdedigen. Zo nam de liefde voor het 'vaderland' gradueel toe. De ik-figuur erkent op Rousseauiaanse wijze dat er niets schoner is dan te sterven voor het vaderland, maar wijst er (evenals Rousseau) tegelijkertijd op dat de vaderlandsliefde ook gruwelijke gevolgen heeft gehad, namelijk moord en doodslag. Helmers stelt echter dat de mens zich uit deze gruwelnacht zal weten te bevrijden, wanneer de rede zich verder ontwikkelt. Hij presenteert de rede als een allesbevrijdende kracht, die de zieke mensheid van de ondergang heeft gered, en uiteindelijk zelfs het wereldburgerschap aan de mens kan geven:

Nu treedt de Rede toe, vol goddelijke waarde,
 Gelijk een rozenkorf een' vloed van geuren strooit,
 Wanneer de jonge Lente in 't bloemgewaad zich tooit,
 Zoo spreidt de Rede alom haar onverdoofbre stralen:
 Een nieuwe veêrkracht doet ze in 't stervend harte dalen;
 Ze omgordt de ziel met moed; zij voert ons op haar baan,
 En 't Wereldburgerschap biedt zij het menschdom aan.¹⁴

Het wereldburgerschap wordt dus gepresenteerd als de logische consequentie van het volgen van de rede.

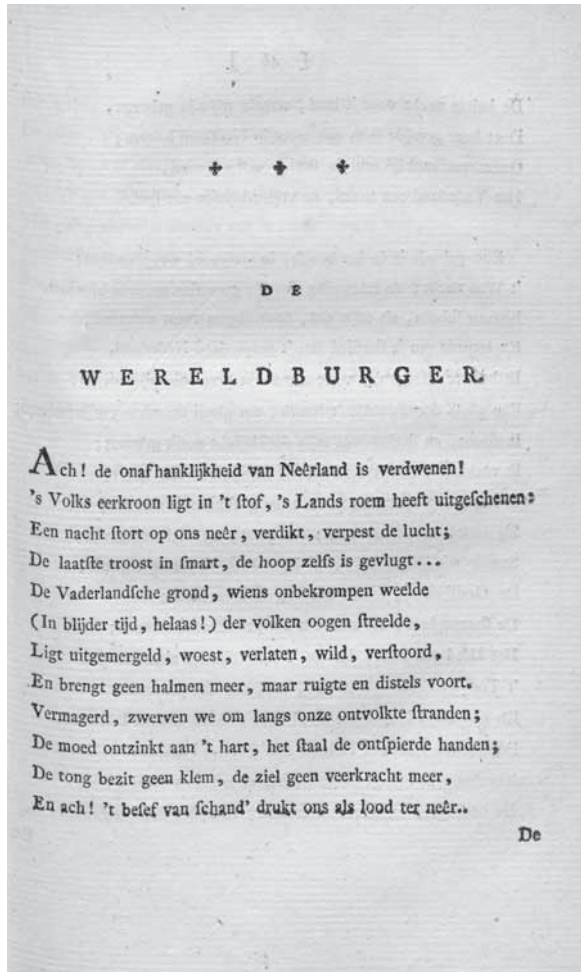
In het vervolg geeft Helmers een nadere invulling aan het wereldburgerschap. Daarbij komen verschillende elementen naar voren. Ten eerste is er de religieus-morele component: alle mensen op aarde blijken deel uit te maken van dezelfde religieus-morele gemeenschap. Ze zijn in de ogen van Helmers allemaal kinderen van één God en behoren tot hetzelfde huisgezin: 'Heel 't aardsch geslacht is slechts voor hem één huisgezin'.¹⁵ Helmers stelt dus niet

¹³ Ibidem, 48.

¹⁴ Ibidem, 57.

¹⁵ Ibidem, 57.

Afb. 2 *Het gedicht 'De wereldburger' van Helmers, afgedrukt in het eerste deel van zijn Gedichten (1809-1810). Bijzondere collecties, Radboud Universiteit Nijmegen.*

de ene godsdienst boven de andere, maar beschouwt ze als gelijkwaardig. Het is veeleer de geografie of de geschiedenis, die verklaart wie welke godsdienst belijdt; de christelijke godsdienst heeft geen primaat boven andere religies.

Ten tweede is er de cultureel-wetenschappelijke component: kunstenaars en wetenschappers bekleden een geprivilegieerde positie in Helmers' morele universum. Afkomst speelt, vanuit het perspectief van de wereldburger, geen rol in de waardering van specifieke personen: 'Parijs en Londen zijn verbroederd in zijn oog, / 't Zijn scholen voor de kunst; de wijsheid zit daar hoog'.¹⁶ Helmers noemt in dit verband onder andere de scheikundige Antoine Lavoisier, de dichter François de Malherbe en de Engelse arts en uitvinder van het pok-

16 Ibidem, 59.

ken-vaccin Edward Jenner. Hij stelt zich voor hoe deze en andere grootheden in het hiernamaals verbreederd zijn, omdat ze dan bevrijd zijn van de aardse knellende kluisters. In dit ‘blijde Elisium’ hebben bovendien helden als Michiel de Ruyter, de vice-admiraal Horatio Nelson en de Britse premier William Pitt een plaats. Helmers kent in dat verband de dichter een bijzondere positie toe, omdat deze toegang tot een hogere werkelijkheid heeft. De ware dichter heeft een bevoorrechte en verheven positie: hij is in staat contact te leggen met het rijk der overledenen en toekomstvoorspellingen te doen. Hij kan zo de hogere werkelijkheid achter de zintuigen benaderen en vormt daarmee een medium tussen het aardse en het hemelse.¹⁷

Ten slotte is er de politieke component, want het wereldburgerschap krijgt bij Helmers een duidelijk pacifistische lading. Oorlog en heerszucht worden in alle toonaarden verworpen, terwijl de rede wordt gehuldigd als instantie die de weg naar de ‘waarheid’ aanwijst. De wereldburger dient een eventuele schending van de mensenrechten nooit door ‘het staal’ maar door de taal bestrijden; hij beziet met minachting de bloeddorstige oorlogen die sinds jaar en dag worden uitgevochten: ‘Als wereldburger ziet ge uit uw verheven baan, / Die volksberoeringen met medelijden aan’.¹⁸ Daarbij komt dan nog een sterk anti-Franse lading, want Helmers doet zijn pacifistische uitspraken steeds in de context van een sfeer van ondergang en teloorgang van het vaderland, die het gevolg is van de toenemende druk van de Fransen.

Invloeden op Helmers

Waar komt Helmers’ visie op het wereldburgerschap vandaan? In mijn optiek is er sprake van een vermenging van twee invloedsferen, namelijk het verlichtingsdenken (in het bijzonder de vrijmetselarij) en de politieke actualiteit. Allereerst bestaat er een duidelijk verband met Duitse verlichtingsdenkers en -schrijvers, zoals Wieland, Kant en Georg Foster. Van Wieland en Kant had Helmers, blijkens zijn bibliotheekcatalogus, werken in de kast staan, en Foster kende hij mogelijk van diens beroemde reisverslagen over James Cook, van wie hij zeven werken in zijn bezit had.¹⁹ Helmers’ denken toont frappante overeenkomsten met aspecten van hun denken. Met Wieland en Kant deelt hij de morele invulling van het wereldburgerschap, in die zin dat hij alle mensen als leden van dezelfde morele gemeenschap beschouwt, ongeacht hun afkomst, religie en gewoontes. Met Foster heeft Helmers de idee gemeenschappelijk dat het wereldburgerschap een cultureel pluralisme veronderstelt. Dat wil zeggen dat de ene cultuur niet boven de andere verheven is, maar dat pluraliteit van culturen juist als een meerwaarde wordt gezien.²⁰

17 Vgl. Van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 237-251.

18 Helmers, *Gedichten*, dl. 1, 61.

19 Zie *Helmers’ veilingcatalogus*. Met inleiding door M. van Hattum (Amstelveen 1989) 10, 24, 28, 29, 35.

20 Voor een heldere uiteenzetting van de verschillende varianten van het kosmopolitische denken in

De ideeën van bovengenoemde denkers lieten ook duidelijke sporen na in kringen van Nederlandse verlichtingsdenkers, bijvoorbeeld de Remonstrantse Broederschap.²¹ Invloedrijke personen binnen deze gemeenschap waren onder anderen de theologen Jan Konijnenburg (1758-1831) en Paulus van Hemert (1756-1825). Beiden ijverden sterk voor religieuze tolerantie; in het bijzonder de positie van de Joden kreeg daarbij aandacht.²² Beiden leverden ook een belangrijke bijdrage aan de periodieke pers, Konijnenburg met (*Nieuwe Bijdragen tot het menschelijk geluk* (1789-1794) en Van Hemert met *Magazijn voor critische wijsgeerte* (1799-1800) en *Lektuur bij het ontbyt en de thetafel* (1804-1808). In laatstgenoemde periodiek zijn verschillende pleidooien voor het wereldburgerschap te vinden. Van Hemert wijst erop dat het wereldburgerschap een ‘zedelijke’ grondslag heeft en dat het de gelijkheid van alle volkeren en mensen veronderstelt:

(...) hoe groot ook, in vele zoo natuurlijke als zedelijke opzigten, het verschil tus-schen Volken en Volken, Menschen en Menschen, wezen moge; zijn en blijven zij nogtans, allen te gader, uit kracht der zedelijke gelijkheid hunner natuur, kinderen van het zelfde grootte Huisgezin, door den zelfden gemeenschappelijke broeder-band, tot onderlinge goedwilligheid, en tot bevordering van het *algemeene* belang, dat is tot *natuurlijke* en *zedelijke volmaking* der geheele Maatschappij, verbonden.²³

De naam van Van Hemert brengt ook de vrijmetselarij in het vizier, waar Helmers nauwe banden mee had. In 1807 trad Helmers, op voorspraak van Johannes Kinker, toe tot de loge La Charité in Amsterdam. Ook Van Hemert, Cornelis Loots, J.F.L. Schröder en J.L.J. le Fèvre waren lid van dat gezelschap. Uit het onderzoek van Hanou naar Kinkers leven en werken blijkt dat ideeën over wereldburgerschap juist in vrijmetselaarskringen gemeengoed waren. Zo bevindt zich in de notulen van La Charité een interessante uiteenzetting van Kinker, waarin hij zijn ideaalbeeld van de vrijmetselarij geeft:

Zo het waar is dat onze Orde de oppervlakte van de planeet welke wij bewoonen als één vaderland, en alle mensen als broeders van één huisgezin beschouwt; zoo het wereld burgerschap haar hoogste beginzel is en onze loges de scholen zyn, waarin deze verheven leer, met meer klem dan elders gepredikt wordt; dan voorzeker moeten de ondergeschrevenen zich verwonderen, dat er nog hier en daar loges gevonden worden, waar in sommige Godsdiensten den toegang onzegd wordt tot het gemeene Altaar der Menschheid.²⁴

het laat-achttiende-eeuwse Duitsland, zie Kleingeld, ‘Six Varieties of Cosmopolitanism in Late Eighteenth-Century Germany’.

21 Voor de invloed van Foster en Kant op Van Konijnenburg en Van Hemert, zie Simon Vuyk, ‘Georg Foster in Amsterdam’, in: *Nieuw Letterkundig Magazijn* 25 (2007), 25-32 en Simon Vuyk, *Verlichte verzen en kolommen. Remonstranten in de letterkunde en tijdschriften van de Verlichting, 1720-1820* (Amsterdam 2000) 209-228.

22 Zie over de Remonstrantse Broederschap: Simon Vuyk, *De verdraagzame gemeente van vrij christenen. Remonstranten op de bres voor de Bataafse Republiek (1780-1800)* (Amsterdam 1995).

23 Paulus van Hemert, *Lektuur bij het ontbyt en de thetafel* (1808), 84-85.

24 Geciteerd in Hanou, *Sluiers van Isis*, 238.

Kinker protesteerde met deze uitspraak tegen het feit dat joden de toegang tot de loge ontzegd was, alleen vanwege hun joods-zijn. Voor Kinker was het wereldburgerschap een ideologische overtuiging, die ervan uitging dat mensen in essentie gelijk waren, ongeacht hun afkomst of religie. Niemand mocht dus op godsdienstige gronden geweigerd worden.

Bij Helmers vinden we dezelfde tolerante houding, zij het dat zijn verdraagzaamheid wel grenzen kende: voor katholieken had hij geen goed woord over. Helmers sloot hiermee aan bij breed gedragen anti-katholieke gevoelens onder de Noord-Nederlandse burgerij in die tijd.²⁵ Daarnaast is het duidelijk dat Helmers vanuit het perspectief van het verlichte christendom redeneert: het christendom is ‘in potentie de alomvattende band die de wereldburger toejuicht’.²⁶ Tegelijkertijd staat het christendom niet op een grotere hoogte dan andere religies; iedere mens moet in zijn waarde gelaten worden. Helmers presenteert Jezus en Socrates (als prefiguratie van Jezus) als wereldburgers bij uitstek: in moreel opzicht stonden zij op eenzame hoogte; beiden golden als ware verlichters van de mensheid.²⁷

Ten tweede is er de invloed van de actuele politieke omstandigheden op Helmers’ invulling van het wereldburgerschap. De pacifistische grondhouding en anti-Franse geladenheid zijn mede te begrijpen vanuit de tijdsomstandigheden. Het napoleontische leger trok een verwoestend spoor door Europa en vormde een steeds concretere bedreiging voor de Nederlandse onafhankelijkheid. Helmers ageerde al ver vóór die tijd, vanaf ongeveer 1793, tegen de toenemende invloed van de Fransen. Dat werd alleen maar sterker toen de Bataafse Republiek in 1806 in het Koninkrijk Holland werd getransformeerd en onder gezag van Lodewijk Napoleon kwam te staan. Zijn verzet tegen de Fransen komt het krachtigste tot uiting in zijn ode aan het vaderland, *De Hollandsche natie*. Zoals eerder gezegd, werkte hij al vanaf 1802 aan dit gedicht, maar het werd pas in 1812 voor het eerst gepubliceerd in een sterk gecensureerde vorm. Dat dit werk de Franse autoriteiten niet ongeschonden passeerde, is niet verbazingwekkend: het is in feite één lange, geëxalteerde liefdesbetuiging aan het vaderland en één grote bejubeling van de eigen heldenteelt.

Het heeft iets tegenstrijdigs: een dichter die tegelijkertijd kosmopoliet is en zijn liefde voor het vaderland zo hartstochtelijk belijdt. Hoe kunnen deze schijnbare uitersten met elkaar gerijmd worden?

25 Vgl. Van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 224-225. Over anti-papisme in de late achttiende eeuw: Edwina Hagen, “Een meer of min doodlyken haat”. *Antipapisme en cultureel natiebeseef in Nederland rond 1800* (Nijmegen 2008).

26 Geciteerd in Van Hattum, *Jan Fredrik Helmers*, 219.

27 Zie over Helmers’ beeld van Socrates en Jezus: *Ibidem*, 213-221.

Kosmopolitisme en patriottisme

Een interessant aanknopingspunt biedt de oratie van de Leidse hoogleraar praktische wijsbegeerte Pauline Kleingeld, waarin zij de verhouding tussen kosmopolitisme en patriottisme bespreekt, zowel vanuit een historisch als hedendaags perspectief.²⁸ Ze laat onder meer zien hoe Wieland en Kant zich tot beide polen verhielden. Wieland en Kant verdedigden op grond van kosmopolitische argumenten een bepaalde welwillendheid tegenover de eigen politiek-sociale groep, ofwel vaderlandsliefde, maar hielden er een ander idee op na hoe de ideale politieke staat eruit zag. Bij Wieland gaat het om de verbinding tussen kosmopolitisme en constitutioneel patriottisme, ofwel de liefde voor een bepaald politiek systeem en het streven dit in stand te houden en te verbeteren. Hij verwerpt nadrukkelijk een vorm van patriottisme, die nationalistisch is, dat wil zeggen een vorm van patriottisme die het Duitse volk als een culturele eenheid ziet, maar hij is van mening dat de juiste vorm van patriottisme vanzelf opkomt in een rechtvaardig staatsbestel.

Kant, die als de grondlegger van de universalistische ethiek wordt gezien, verdedigt de stelling dat iedereen kosmopoliet ook een patriotse plicht heeft, en betreft dit principe op zijn ideaalbeeld van het republikeinse staatsbestel of de democratie, waarin burgers de morele plicht hebben een actieve bijdrage te leveren. Er is dus sprake van een kosmopolitisch patriottisme bij Kant, in die zin dat een wereldburger zich gelijktijdig in zijn eigen land dient in te zetten voor juiste morele principes.

Ook bij Helmers zien we dat kosmopolitisme en patriottisme elkaar niet uitsluiten, maar dat zijn vaderlandslievende houding juist geworteld is in een kosmopolitische grondhouding.²⁹ Het patriottische aspect is hierbij echter anders ingekleurd dan bij Kant en Wieland, want het wordt nadrukkelijk bepaald door de actuele politieke omstandigheden. Dat wil zeggen: hoewel Helmers vanuit een verlicht standpunt redeneert, waarbij de rede het richtinggevende principe is, neemt hij nadrukkelijk afstand van de idealen van de Franse revolutie en de Nederlandse (patriotse) revolutie.

Helmers' kosmopolitisme behelst, met andere woorden, gelijktijdig een aanklacht tegen de ontwikkelingen die zich sinds de Franse Revolutie in ijltempo hebben voltrokken. Het is in dit verband veelzeggend dat het gedicht 'De Wereldburger' voor het eerst in het tijdschrift *De Ster* werd gepubliceerd, een weekblad dat een kosmopolitische, pacifistische én anti-Franse signatuur had. Inger Leemans heeft in haar analyse van dit tijdschrift laten zien dat het verlichte kosmopolitisme hier niet zozeer een zedelijk-wijsgerige invulling krijgt,

²⁸ Pauline Kleingeld, *Wereldburgers in eigen land: Over kosmopolitisme en patriottisme* (Leiden 2005).

²⁹ Hierover ook: Lotte Jensen, 'Verzetspoëzie en nationale identiteit, 1806-1813', in: Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijssen en Tom Sintobin (red.), *Naties in een spanningsveld. Tegenstrijdige bewegingen in de identiteitsvorming in negentiende-eeuws Vlaanderen en Nederland*. (Hilversum 2010) 117-134.

maar veeleer een psychologische en politieke invulling, als een logische consequentie van de politieke ontwikkelingen in die maanden.³⁰ Een dergelijke anti-Franse houding komen we ook tegen bij Kinker, die eveneens bijdragen leverde aan *De Ster*. Ook hij beschouwt het kosmopolitisme niet als identiek aan het Franse revolutie-ideaal: herhaaldelijk drijft hij de spot met de aanhangers ervan, die in zijn ogen schijnkosmopolieten zijn. Verder spreekt hij schertsend van het ‘opgedwongen’ en ‘turks cosmopolitisme’ dat Napoleon voorstaat en dat haaks op zijn idee van een ‘universeel Cosmopolismus’ staat.³¹

Het kosmopolitisme van Helmers verzette zich dus expliciet tegen de toenemende invloed van de Fransen. De Franse dreiging noopte hem echter ook om onvoorwaardelijk zijn loyaliteit aan het vaderland te betuigen. Zo kon het dus gebeuren dat Helmers gelijktijdig kosmopoliet was en zijn liefde voor het vaderland betuigde. Tegen deze achtergrond hoeft het ons niet te verbazen dat Helmers in *De Hollandsche natie* ook een kosmopolitisch standpunt verdedigt. Frappant is bovendien dat al in 1806 enkele fragmenten uit dit gedicht werden gepubliceerd in *De Ster*, dat, als gezegd, een kosmopolitische signatuur had.³² Helmers’ kosmopolitische ideaal komt bijvoorbeeld tot uitdrukking in zijn beschrijving van de tempel der wetenschappen:

Elk sterfling is 't vergund mijn' tempel in te stappen!
 Geen volk wordt afgeweerd! Ik heb van 't eind der aard',
 Mijne ingewijden, uit de bloem des volks vergaard.
 Geen eerdienst sluit hier uit, Chinees, en Jood en Christen,
 En Mecchaas volgeling, vergeten hier hun twisten:
 't Zijn alle broeders van het zelfde huisgezin.³³

Kortom: cultureel, wetenschappelijk en religieus gezien respecteert Helmers de pluraliteit van volkeren en culturen; hij beschouwt iedere sterveling als een broeder van hetzelfde huisgezin. Maar de politieke omstandigheden dwingen hem zijn onvoorwaardelijke loyaliteit aan het vaderland te betuigen, en zelfs te onderstrepen dat zijn land superieure helden, wetenschappers en dichters heeft voortgebracht.

De explosieve aandacht voor de eigen morele, culturele, wetenschappelijke en maritieme superioriteit is in de rest van de tekst echter zo overvloedig aanwezig, dat het natuurlijk toch enigszins op gespannen voet staat met zijn verlichte, kosmopolitische standpunt. Ook zijn hatelijke uitvallen naar andere volkeren, met name de Portugezen, Spanjaarden en Fransen, doen maar weinig kosmopolitisch aan. En dan is er nog zijn algehele afkeer van de katholieken, die in tal van negatieve uitspraken over priesters en monniken tot uiting komt.

30 Inger Leemans, “Ein wahres Phänomen von neuem Weltkörper”. Het tijdschrift *De ster: van wereldburger tot pacifist*, in: Cis van Heertum, Ton Jongenelen en Frank van Lamoen (ed.), *De andere achttiende eeuw. Opstellen voor André Hanou* (Nijmegen 2006) 263-281.

31 Geciteerd in Hanou, *Sluiers van Isis*, dl. 2, 40-41.

32 Namelijk in *De Ster* (7 juni 1806), 305-307. Zie hierover ook de inleiding in Helmers, *De Hollandsche natie*, 20-21.

33 Helmers, *De Hollandsche natie*, 229-230 (zang v, 208-213).

Helmers' houding is dus ambivalent: enerzijds pleit hij voor een algemeen wereldburgerschap, anderzijds sluit hij er allerlei volkeren en groepen van uit. Het lijkt een onhoudbare positie, maar dit spanningsveld lijkt vooral in het hoofd van de hedendaagse onderzoeker te bestaan. In Helmers' optiek sloten kosmopolitisme en vaderlandsliefde elkaar niet uit, maar ze konden heel goed naast elkaar bestaan.³⁴

Hoe anders is daarin die andere vaderlandslievende dichter Tollens, voor wie wereldburgerschap en vaderlandsliefde wel degelijk twee onverenigbare uitersten waren. In zijn gedicht 'Vaderlandsliefde' uit 1821 stelde hij onomwonden:

Een wereldburger ben ik niet
Hoe grootsch die naam mag schijnen.
De liefde, die mij God gebiedt,
Begin ik met de mijnen:
Ik knoop het eerst den broederband
In 't mij gegeven vaderland.

De wereldburger staroogt rond
Waar grote mannen rijzen,
En, smaadt het ook den moedergrond,
Hij zal hen luidkeels prijzen;
Neigt Neêrland op hun wenk ten val
Nog huldigt hen zijn lofgeschal.³⁵

Tollens schrijft weliswaar alle mensen lief te hebben, maar van zijn eigen landgenoten houdt hij toch het meest: 'Ik wensch hun tal van zegen; / Maar Neêrland wensch ik tienmaal meer'. Het wereldburgerschap ging Tollens te ver, zeker wanneer mannen geprezen werden die het eigen vaderland onheus bejegend hadden.³⁶

Met het uitbreken van de Belgische Opstand zo'n tien jaar later lijkt het ideaal van wereldburgerschap verder weg dan ooit. Een hausse aan vaderlandslievende verzen overspoelde het land en Jan van Speijk, die zijn leven offerde voor het vaderland, werd op een immens hoog voetstuk geplaatst. Medebejubelaar Adriaan van der Hoop was van mening dat deze periode een eind had gemaakt aan het tijdvak waarin 'eene soort van wereldburgerschap ons meer bezielde dan de heilige zucht voor den grond onzer geboorte'.³⁷

Als verlicht kosmopoliet was Helmers bij uitstek een representant van dat tijdperk, maar een gebrek aan vaderlandsliefde kon hem als auteur van *De Hollandsche natie* moeilijk worden verweten. Toch was Helmers' vaderlandsliefde veel complexer dan *De Hollandsche natie* op het eerste gezicht doet vermoeden.

34 Zie over spanningsvelden in het nationale denken Nele Bemong, Mary Kemperink, Marita Mathijns, Tom Sintobin, 'Het spanningsveld van het nationale denken. Ter inleiding', in: *Naties in een spanningsveld*, 7-13.

35 H. Tollens Cz., *Nieuwe gedichten* (Rotterdam 1821), dl. 1, 42.

36 Tollens, *Nieuwe gedichten*, dl. 1, 43.

37 Geciteerd in Frits Rover, 'Dan liever de lucht in!' *Jan van Speijk en de Belgische Opstand* (Hilversum 2000) 11.

den. Deze was ingebed in een abstracte, wijsgerige en maçonnieke vorm van wereldburgerschap, die een verlichte habitus veronderstelde. Zou het toeval zijn dat juist Tollens met zijn verstaanbare poëzie de geschiedenis is ingegaan als nationale volksdichter, terwijl Helmers met zijn kosmopolitisch getinte vaderlandsliefde in de vergetelheid is geraakt?

Lotte Jensen, Radboud Universiteit Nijmegen, Faculteit der Letteren, Nederlandse taal en cultuur, Postbus 9103, 6500 HD Nijmegen. E-mail: ljensen@let.ru.nl